

Tokom godina koje su protekle od prvog izdanja knjige *Šta da radimo sa našim mozgom?* istraživanja o značaju plastičnosti mozga vodila su neprestanom napretku. Nakon munjevitog razvoja koji je doživela početkom osamdesetih godina dvadesetog veka, neurobiologija nam se i sada, početkom dvadeset prvog, nameće kao jedna od naučnih oblasti koje najviše obećavaju i u kojima ima najviše novina. Opisivanje mozga kao fleksibilne i evoluirajuće mreže neuronskih veza čije oblikovanje i razvoj delom izmiču genetičkom determinizmu, i čija konkretna forma je kod svake jedinke drugačija, pokrenulo je istinsku teorijsku i epistemološku revoluciju. Svakog dana pojavljuju se rezultati novih istraživanja o složenim funkcijama nervnog sistema i analize višestrukih implikacija tih funkcija za procese razvoja individue, pamćenja, učenja, ili pak nadomešćivanja funkcija nakon ozleda. Vreme je definitivno pregazilo sliku o mozgu kao o mašini nalik na telefonsku centralu ili računar.

Cilj knjige *Šta da radimo sa našim mozgom?* bio je da obavesti čitaoce o toj evoluciji naših shvatanja. Činilo mi se važnim da ponudim jednu pristupačnu filozofsku sintezu koja će omogućiti da se prestane sa satanizovanjem ove oblasti, koja je i dalje uglavnom nepoznata – kako široj javnosti, tako i većini intelektualaca. Bilo je važno što pre pokazati kako je mozak daleko od toga da bude puko sedište mentalnih operacija, već da predstavlja ustrojstvo koje obuhvata emocije, afekte i navike, kao i sećanje na doživljaje i postupke. Mozak na neki način prožima sve delove tela, isto kao što i telo, svojim ponašanjem i prohtevima, vaja neuronske veze koje su mu potrebne. Pojam organizma danas više ne označava samo telo, već celinu koju tvore telo i mozak.

Međutim, moja ambicija u ovoj knjizi nije bila samo da ponudim puki opis pojava, već i da utičem na promenu načina gledanja na njih. Dok sam istraživala oblast neurobiologije, primetila sam da ono što nam ona saopštava o mozgu očigledno ima i političku dimenziju. Imala sam utisak da sva otkrića o organskom funkcionisanju razotkrivaju i nove aspekte političkog funkcionisanja, nužno podstičući njihovo ispoljavanje. Izgubivši status slepog i neprozirnog organa, mozak ostvaruje sasvim novi vid upravljanja i kontrole. Plastični mozak, budući da više ne predstavlja krut mehanizam, gubi i svoje mesto u središtu nekog sklopa ili na vrhu neke hijerarhije. Njegovo fleksibilno i delokalizovano raspolaganje resursima, na koje umnogome utiču obrazovanje i okruženje, antiteza je svemoćnoj glavi – ili svemoćnom šefu. A ta decentralizovana mreža suptilnih veza između mozga i tela, to odsustvo razgraničenja između naredbe i izvršenja, nije tek biološka datost. To je i određeno političko, društveno i ekonomsko stanje sveta u kojem danas živi »neuronski čovek«. Opisivanje moždane plastičnosti tako nas nužno upućuje na tumačenje međusobnog ogledanja nervnog sistema i sistema sveta – mozga i globalizacije.

Nema promene mozga bez promene subjekta. Naša epoha, s otkrićem novog vida moždane organizacije, u isti mah svedoči rađanju novog vida subjektivnosti. A šta bi to, precizno govoreći, bio plastični subjekt? Ako je istina da iskustvo, obrazovanje i okruženje igraju odlučujuću ulogu u razvoju mozga, kao i u pogledu njegove forme, njegovog zdravlja, njegove sposobnosti primanja podražaja i odgovora na njih, moramo li samim tim da zaključimo kako je plastični subjekt podložan manipulaciji (prisetimo se poznatog izraza »raspoloživo moždano vreme«), kako se on saobražava svim pritiscima i utiscima? Ili to, naprotiv, znači kako je kadar da se odupre i da sopstvenim snagama oblikuje – izvaja – vlastito jedinstveno i neosvojivo uporište? Radi li se kod plastičnosti mozga naprosto o mogućnosti nekog novog uslovljavanja, koje je samo prividno suprotstavljeno pavlovizmu, i koje pod drugačijom obrazinom potajno i dalje pothranjuje staru zamisao o planskom stvaranju refleksa? Ili se pak radi o novoj definiciji slobode?

Shvatila sam da je nemoguće jasno i nedvosmisleno se opredeliti za ma koju od ove dve alternative. Pitanje *šta da radimo sa našim mozgom* stoga ostaje otvoreno. U stvari, te dve suprotnosti valjalo bi uzeti zajedno. Radi se, dakle, pre o ambivalenciji no o alternativni. Na nesvodivost te ambivalencije prva mi je ukazala knjiga Lika Boltanskog i Ev Kjapelo *Novi duh kapitalizma*.¹ To delo mi je najpre pomoglo da shvatim kako je strukturni odnos između biološkog i političkog subjekta uvek bio određen funkcionisanjem kapitalizma u datom trenutku njegove istorije. Marksističkim bi se rečnikom sasvim jednostavno moglo reći da je plastičnost mozga danas izraz nadgradnje ili ideologije globalnog, odnosno, postfordovskog kapitalizma koji je zamenio industrijski kapitalizam. Mrežna organizacija, odsustvo hijerarhije, decentralizovana kontrola, nestabilnost, pokretljivost – novi vid rukovođenja očigledno odgovara objektivnoj verziji strukture nervnog sistema kakvu nam razotkriva savremena neurobiologija. Moždana plastičnost se stoga može smatrati privilegovanom formom naturalizacije kapitalizma.²

Ova igra odraza između dvaju sistema postavlja plastičnost u samo središte pomenute ambivalencije. Čini se da ne možemo doznati da li je plastičnost subjektivni prevod novog kapitalizma ili pak odražava njegovu suprotnost. Predstavlja li ona najnoviji fetiš globalizovane ekonomije – sve više mislećih subjekata, ali sa pokornim mozgovima – ili naprotiv, budući da je njena moć u isti mah stvaralačka i eksplozivna, nagoveštava neslućene mogućnosti otpora? U istom smislu se čini nemogućim da doznamo da li je savremeni neurobiološki diskurs, koji je sveprisutan u medijima, pa tako i svemoćan u humanističkim naukama, objektivno potpora globalizaciji, kao njena privilegovana forma diskursa, ili pak u jednakoj meri pruža i potencijalnu platformu za protivofanzivu.

1 Luc Boltanski, Ève Chiappello, *Le nouvel Esprit du capitalisme*, Gallimard, »Essais«, 1999.

2 Kao što kaže i Slavoj Žižek: »Ne samo da se time naš mozak socijalizuje, već se i društvo naturalizuje u mozgu«, *La Parallaxe*, Pariz, Fayard 2008, str. 281.

Sva je teškoća sadržana u činjenici da ne možemo da biramo. Kako bih tu teškoću razrešila, ili pre, kako bih se sa njom koliko-toliko nosila, povukla sam granicu između plastičnosti i fleksibilnosti, označivši potonju kao »ideološki avatar« prethodne. Danas se prefiks »fleks« (kao u engleskim složenicama *flexwork* i *flexsecurity*) nameće kao ključna reč koja istovremeno označava kretanje ka privatizaciji javnog prostora, sve većem povlačenju države, pretvaranju individua u klijente koji sada moraju da odabiru i plaćaju usluge koje su se nekada smatrale »socijalnim«, ka sve nesigurnijem položaju pojedinca u pogledu zaposlenja, zdravstvenog osiguranja, obrazovanja, pravne i policijske zaštite. Razdvajajući fleksibilnost i plastičnost pokušala sam da podvučem razliku između neograničene mogućnosti oblikovanja – gde se pojedincu može nametnuti doslovno bilo šta – i savitljivosti koja u sebi nosi i otpor prema promeni oblika. Poznato je da reč plastičnost označava svojstvo nekih materijala, kao što je mermer, koji se nakon vajanja ili kalupljenja više ne mogu vratiti u prvobitni oblik, te tako čuvaju trag i sećanje na svoju prvu deformaciju. Poznato je i da je plastični eksploziv veoma moćan. Plastična jedinka bi u tom smislu, za razliku od fleksibilne jedinice, bila ona koja je spremna da trpi pritisak samo do izvesne tačke, tačke koja označava prag neumitnog pucaanja, apsolutnu granicu mogućnosti eksploatacije. Postojanje takve granice, koja, kako se čini, uopšte ne postoji kod elastičnih i fleksibilnih materijala – koji tragove pretrpljenih pritiska, rastezanja i sabijanja pokazuju jedino u vidu iskrzanosti, popuštanja ili istanjenja – podjednako je ishodište snage subjekta i njegove ranjivosti. Prevazilaženje ove granice povlači razaranje i smrt, no ona je u isti mah i izvor sposobnosti da se kaže »ne«, sposobnosti kojom pojedinac potvrđuje prirodenu formu vlastitog sveta. Plastičnost, dakle, u isti mah postavlja ograničenja i pruža energiju. Obeležavajući granicu, ona nam u isti mah pokazuje esencijalni element nekonformizma koji subjektu omogućuje ne samo da odbije da se savija pod pritiskom, već i da osmisli vlastiti oblik. Postavljajući pitanje *Šta da radimo sa našim mozgom?* želela sam da pozovem na buđenje onoga što sam nazvala »savesť mozga«. Budući plasti-

čan, mozak je uistinu velikim delom naša vlastita tvorevina – on je ono što mi radimo. Takva odgovornost, biološka i politička, ujedno određuje i horizont nove filozofske misli.

Cilj ovog kratkog podsećanja nije, naravno, da čitaocima ponudim siže ove knjige, već da položim račun o tome kako je ona primljena. Prijem je u celini bio sasvim zadovoljavajući. Nabrajajući rezultate, pomenuću brojne prevode koje je knjiga doživela: za američko, japansko, italijansko, nemačko, špansko i holandsko tržište. Takođe, valja podsetiti na veliki broj članaka i recenzija, naročito na engleskom govornom području. Knjiga je dobila pohvale jer je ponudila prvi filozofski osvrt kontinentalnog tipa – koji pritom nije striktno kognitivistički ili analitički – na probleme koje pred nas postavlja otkriće moždane plastičnosti. Takav pionirski pristup je i osnova svakog kritičkog (a ne samo deskriptivnog ili pozitivističkog) tretmana fenomena zadiranja mozga u domen uma, fenomena čiji značaj niko ne bi ni pomislio da porekne.

Reč »kritički« ovde treba prihvatiti u značenju koje joj pridaje Fuko u delu *Šta je prosvetiteljstvo?* Biti kritičan, to znači znati izumeti samog sebe, umeti podariti samom sebi vlastito obličje, i to u datom trenutku. Jednom rečju, to znači biti plastičan, »uzeti samog sebe za predmet teškog i složenog rada [...] koji, vidimo, ima za posledicu da kritika više nije potraga za formalnim strukturama koje imaju opštu vrednost, već je ona istorijsko istraživanje događaja koji su nas doveli do toga da se konstituišemo i prepoznamo kao subjekti onoga što činimo, mislimo, govorimo«.³

Nesporno je da je otkriće moždane plastičnosti jedan od tih »događaja« koji nas konstituišu kao subjekte. Opažanje te okolnosti ujedno nas navodi da uputimo apel da se u sklerotičnu evropsku filozofsku tradiciju, koju je savremena nauka potpuno zarobila, pusti malo svežeg vazduha – i da se zauzvrat unese određeni prostor za refleksiju u scijentistički redukcionizam koji danas odlikuje većinu neurobioloških

3 Mišel Fuko, »Šta je prosvetćenost?«, u: *Spisi i razgovori*, Beograd, Fedon, 2010, prev. Ivan Milenković, str. 428 [Prevod neznatno modifikovan – *prim. prev.*]

analiza. To bi značilo smestiti mozak u središte nove formulacije koncepta subjektivnosti i konačno mu podariti ulogu u istoriji metafizike i njene dekonstrukcije. Značilo bi i nastupanje novog materijalizma koji bi oživeo svoje veze s antičkim atomizmom, budući tragično usnule glasove Lametrija, Didroa, pa i Marksa, ili, kao što se nadam da ću uskoro pokazati, izvesnog Altisera. Takođe bi značilo kritičko osvrtnanje tog novog materijalizma na teorijske nauke koje su suviše dugo bile pod cenzurom, poput one koja je među skrivenim strahotama sovjetskih zatvora, u vreme kada je lakanovska škola psihoanalize bila u punom zamahu, utrla put ka poistovećenju između mozga i psihe kakvo je zastupao Aleksandar Lurija. Značilo bi i demaskiranje hladnog rata između psihoanalize i neurologije, a možda i način da pojmimo kako oslobođenje ili napredak nisu nužni ako nam je označitelj zaklonio pogled na ono biološko. Sa druge strane, naložilo bi nam da prestanemo da verujemo kako bi neuronauke, lišene ikakvog metafizičkog ili kritičkog preispitivanja, mogle da nam objasne uzroke svekolikog ljudskog ponašanja i mentalnih operacija, a da uz to ostave po strani presudna promišljanja o mogućem odnosu mozga sa samim sobom.⁴

Sve je očiglednije u kojoj je meri takva kritika preko potrebna; u Sjedinjenim Državama se već javljaju radne grupe koje objedinjuju konceptualni okvir evropske filozofije sa teorijskim oruđima neuronauka. Uzmimo za primer platformu kao što je Critical Neuroscience⁵ koja služi za ispitivanje uticaja neuronauka na humanističke nauke i podsticanje preispitivanja tradicionalnih barijera među disciplinama, čime se pokreće i pitanje neminovnog otvaranja područja humanističkih nauka prema takvim novim pristupima. Neuronaučna kritika tako narušava konfiguraciju današnje

4 Dopustiću sebi da u vezi sa ovim pitanjem uputim čitaocima na moj tekst: »Pour une critique de la raison neurobiologique. À propos de Jean-Pierre Changeux, *Du Vrai, du beau, du bien, Une nouvelle approche neuronale*« u: Catherine Malabou, *La Chambre du milieu, de Hegel aux neurosciences*, Pariz, Hermann, 2007, str. 229–237.

5 www.critical-neuroscience.org.

podele naučnih oblasti, kao i njihovih predmeta.⁶ Sve su broj-
niji naučni skupovi, radovi i istraživačke grupe koji su posve-
ćeni problematici čitanja, hermeneutike, ličnosti, društvenih
pojava i psihe u eri neuronauka.⁷ Na univerzitetima se uveli-
ko pojavljuju doktorske teze čiji se naslovi dotiču filozofskih
i neuronaučnih aspekata empatije, ili pak istraživanja proble-
ma neuroestetike i neuropsihoanalize.

U zamahu je i pokret za neuronaučnu kritiku, koji još
uvek napreduje stidljivim koracima, ali zbog toga nije ništa
manje značajan. Srećna sam što sam mu i sama doprinela, bez
obzira na to što je moj doprinos nesumnjivo sasvim skroman.

Međutim, knjiga *Šta da radimo sa našim mozgom?* nije
dočekana jednodušnim pohvalama. Među glavnim zamerka-
ma koje su joj upućene, osim toga što je kratka – a tu se valja
podsetiti da je reč o delu namenjenom kolekciji unapred
utvrđenog formata – ističe se moja navodna preterana ambi-
valencija u pogledu mogućnosti iznalaženja političkog izlaza
iz kapitalističke dominacije. Kao što sam navela na početku,
moždana plastičnost je uistinu ambivalentna utoliko što se
istovremeno može definisati i kao slika i prilika i kao negacija
globalnog kapitalizma. Time želim da kažem kako granica
između plastičnosti i fleksibilnosti o kojoj sam izlagala ne
razdvaja dva zasebna prostora, već označava neuhvatljivu lini-
ju unutrašnjeg razgraničenja. Pošavši od toga što, kako se čini,
još od kraha socijalizma sovjetskog tipa nije iznikla nijedna
održiva alternativa globalnom kapitalizmu, bila sam u prilici
da pišem kako otpor koji nastojim da osmislim ne rasipa
svoje resurse na potragu za rešenjem negde napolju, izvan
sistema, već, naprotiv, crpe svoju snagu iz toga što sistem raza-
ra iznutra. Moglo je delovati da takvo gledište nije uistinu
kritičko. Nisam li upravo govorila da je plastičnost, na kraju
krajeva, tek puki izraz uspostavljenog poretka koji ne ostavlja

6 Opet ću dopustiti sebi da uputim čitaoce na moj članak, »The
Future of the Humanities«, Theory@Buffalo, University at
Buffalo, br. 14, 2010, str. 8–16.

7 Uporediti, na primer, skup održan u Londonu (London
School of Economics, septembar 2010: »Personhood in a
Neurobiological Age«).

drugu mogućnost prestupa do jezua pred premeštanjem? Tako se moglo učiniti i da plastičnost izneverava vlastiti poziv, poziv na izumevanje sebe, kreiranje novog oblička sveta i novih oblika mišljenja. Događalo se da ljudi vide plastičnost kao »proždrljivu neman« koja u sebe upija sve, kao drugi vid fleksibilnosti – što je izraz upravo one ideologije kojoj bi trebalo da se suprotstavi.⁸

Šta bi zapravo predstavljao taj unutrašnji otpor? Otpor bez alternative? Otpor koji je uz to još i biološke prirode? Više puta sam se upitala kako se konkretno može razlikovati plastičnost od fleksibilnosti; kako je moguće stvoriti od mozga novo utvrđenje, novu barikadu. U stvari, pitala sam se da li je zbilja moguće išta *učiniti*.

Šta bih na sve to mogla da odgovorim danas? Svakako priznajem da su moje reči iz 2004. odisale izvesnom naivnošću. Dotad još niko nije ni pokušavao da poveže neurologiju, politiku i kapitalizam, pa je moj poduhvat usled toga patio od teorijske nezrelosti. Moje razgraničenje između plastičnosti i fleksibilnosti nesumnjivo je krhko, a odluka da povučem paralelu između funkcionisanja ekonomije i funkcionisanja mozga svakako je iziskivala i pažljiviju razradu. Iziskivala je i da prvo izdanje ponudi jasniji zaključak, koji bi pre svega morao biti i bolje utemeljen. Moj konačni predlog »biološke alterglobalizacije« ostao je nedovoljno preciziran i mogao bi ostaviti utisak neispunjenog obećanja. Ključno je svakako da dođemo do odgovora na pitanje koji bi tip suprotstavljanja, negiranja ili drugosti plastičnost (u svojoj biološkoj ukotvljenosti) mogla da ostvari.

Iz toga što sam već na samom početku navela Marksa može se videti da moja knjiga sasvim nedvosmisleno poziva na zauzimanje borbenog političkog stava. Ali kakvog to stava? – mogli bismo se zapitati. Ako je plastičnost oružje, protiv koga bi se ono moglo upotrebiti i kako bi njime valjalo rukovati?

8 Uporediti, na primer, rad: Hannah Proctor, »Neuronal Ideologies: Catherine Malabou's Explosive Plasticity in Light of the Marxist Psychology of A. R. Luria«, *Dandelion*, t. II, br. 1, 2011.

Pre no što se odvažim da odgovorim, potrebno je da pojasnim dve stvari. Pre svega, glavna zanimljivost knjige Boltanskog i Kjelove, pored detaljne analize oblika koje je kapitalizam poprimio početkom devedesetih godina prošlog veka, jeste to što ovi autori uvode pojam »duh kapitalizma« na mesto klasičnijeg pojma »ideologija«. Kao i ideologija (kako je definiše Marks), duh kapitalizma prevashodno označava celokupno teorijsko i umetničko stvaralaštvo koje je nastalo posredstvom kapitalističkog načina proizvodnje i koje teži da opravda funkcionisanje kapitalizma, između ostalog i snažnim pozivanjem na vrednosti kao što su sloboda, emancipacija ili napredak. »Duhom kapitalizma nazivamo«, objašnjavaju autori, »ideologiju koja opravdava angažman u kapitalizmu«.⁹ No pojam »duh« na drugom mestu uključuje i sve kritike kapitalizma, uključujući i ustanak protiv ideologija. Posmatrano sa ove tačke gledišta, može delovati da i marksizam, paradoksalno, pripada duhu kapitalizma. Kapitalizam na kraju uvek obuhvati i »vrednosti u ime kojih je bio kritikovan«.¹⁰ Nešto kasnije, na primer, dekonstrukcija ili delezovska paradigma rizoma, na kraju su završile tako što je oštricu njihove kritike asimiliralo novo ustrojstvo kapitalizma, koji sada obuhvata i dekonstrukciju prisustva, nomadizam ili deteritorijalizaciju. Gde tačno leži granica između deteritorijalizacije i delokalizacije? A gde između nomadizma i prilagodljivosti? Ili pak između dekonstrukcije prisustva i nepostojanja šefa ili centralne uprave u preduzeću? To je upravo ona vrsta dvosmislenosti koja se očituje u neophodnom, ali teško izvodljivom razgraničenju između plastičnosti i fleksibilnosti.

Svakako bi mi bilo jednostavnije da predložim polemički diskurs koji ne bi činio ni najmanji ustupak ovako shvaćenom duhu kapitalizma, definisanom u smislu neprelazne barijere, te da nedvosmisleno sučelim plastičnost i fleksibilnost. No verovala sam (kao što i dalje verujem) da je poštenu

9 Luc Boltanski, Ève Chiappello, *Le nouvel Esprit du capitalisme*, str. 42.

10 *Ibid.*, str. 71.

je da pokažem kakav će rizik postojati ukoliko se plastičnost postavi kao instanca kritike kapitalizma – rizik da je sistem kojem se suprotstavlja naprosto uvuče u sebe.

Koliko je teško koncipirati otpor kao suprotstavljanje koje pretpostavlja nešto što se nalazi spolja, neku vrstu transcendencije – a to je druga stvar koju sam želela da kažem – otkrio je Fuko, i to davno pre Boltanskog. »Nije tačno da sa jedne strane postoji diskurs moći«, pisao je Fuko, »a naspram njega neki drugi, suprotstavljeni diskurs. Ta dva diskursa su samo elementi ili taktički blokovi na polju odmeravanja snaga; unutar iste strategije njih se može naći nekoliko, međusobno različitih, pa čak i protivrečnih; i obratno, oni mogu cirkulisati između suprotnih strategija a da pritom ne promene svoj oblik.«¹¹ Otpor se u tom slučaju mora ogledati u unutrašnjoj strategiji i dinamici imanentnoj odnosu snaga u kojem niko ni nad kim ne dominira i koji se ne može izbeći niti se iz njega iko može povući. Svako nastojanje da se iz takvog odnosa snaga izađe dovodi samo do održavanja istog toka stvari.

Ne pripadam kategoriji onih »političkih« filozofa koji besomučno ponavljaju kritike ili slavopojke demokratiji, najavljuju »ustanak koji dolazi« ili se trude da pokažu kako komunizam nije mrtav. Tvrdeći da izlaz nije moguć, aktivirajući pojam duha kapitalizma ili podstičući strateški otpor umesto pukog oponiranja, ja time podjednako, na svoj način, formulišem i misao o prirodi plastičnosti koja se opire spoznaj i asimiliranju.

Takvo razmišljanje zahteva vreme i trud utoliko što mu predmet nije smešten na nivou klasične političke kritike. Mislim da sam pišući knjigu *Šta da radimo sa našim mozgom?* uistinu započela, a da to ni sama još nisam znala, rad na uobličavanju jedne teorije koja je, prevazilazeći biopolitiku i teoriju biološke moći, napokon kadra da se više ne oslanja na suprotnost između biološkog i simboličkog. Politika nije, ili barem za mene više nije, sadržana u načinu na koji postojeće sile – druš-

11 Mišel Fuko, *Istorija seksualnosti*, Loznica, Karpos, 2015. prev. Jelena Stakić, str. ??? [Umesto postojećeg, dat je vlastiti prevod – prim. prev.]

tvene, ekonomske ili kategoričke (kao, na primer, rod ili rasa) – »proizvode učinke sa vrednošću smisla«, da se poslužimo Fukoovim izrazom, što će reći da prevazilaze granice svoje materijalnosti i kreću se u pravcu zahteva za interpretacijom ili strukturnom konfiguracijom.¹² Takođe – a danas mi je to očigledno – nije li plastičnost jedan mogući opis ekonomije označitelja otrgnute od svoje empirijske osnove – u ovom slučaju moždane? Plastičnost nije, kao seksualnost kod Fukoa, rAzlika kod Deride ili mnoštvenost kod Deleza, plutajući označitelj, nekakav višak ili prazna koliba koja omogućava pokretni sklop realnog. Kao što to kaže Delez u tekstu »Po čemu se prepoznaje strukturalizam« [«A quoi reconnaît-on le structuralisme«], može se smatrati da takva praznina dopušta da se »raspodele nizovi«, da se »struktura, ispod varijacije odnosa, definiše kao poredak mestâ«. Takva praznina u čije se postojanje tako dugo verovalo, ili zamisao o praznini koje se mnogi i dalje očajnički drže, više nam nije ni od kakve pomoći.

Ponekad se politička teorija definiše i kao instanca koja deluje nad tim redosledom mestâ, nad tim praznim kolibama koje strukturno prethode svojim akterima. Delez zapravo kaže kako je simboličkom prostoru svojstveno da uvek prethodi sadržaju koji će ga ispuniti. A ja mislim da, ukoliko se danas nastavi sa afirmacijom primarne uloge simboličkog, nema izgleda da bilo kakva politička kritika umakne asimiliranju u kapitalistički sistem. Sličnost između mišljenja i kapitala počiva upravo u stvaranju dodate vrednosti. Dodavanje simbolike je stoga teorijski ekvivalent profita. Dva »dodavanja« povezuje mogućnost fetišizacije. Boltanski ima pravo. U meri u kojoj je shvaćen kao nešto što nadilazi (dodavanje značenja, narastanje ideologije), »duh« je zajednička odlika koja briše granicu između kapitalizma i njegove kritike, budući da signalizira njihovu istoznačnost. Dodata vrednost – bilo smisla ili trgovinskih dobara – upravo i čini duh kapitalizma. U tom smislu, simbolika je najbolji saveznik kapitala.

Zbog toga podjednako nisam želela da u potpunosti poistovetim plastičnost sa duhom kapitalizma. Sada shvatam

12 *Ibid.*, str. 195.

da je, suprotno onome što sam mislila 2004, dilema između pokorne i nepokorne plastičnosti možda manje uslovljena nemogućnošću napuštanja sistema, koji se sve dosad pokazao lišenim održive alternative, nego potrebom da se o alternativni ne misli kao o drugosti. Hoću da kažem da, ako se alternativa koncipira kao novo mentalno ustrojstvo, novi poredak simboličkog tipa, alternative više nikada neće ni biti, jer su sva takva ustrojstva i poreci već iscrpljeni. Uloga filozofije više nije da predlaže nova određenja ili strukturne paradigme. Danas je uzaludno nastojati da se izađe sa predlogom neke nove simboličke ekonomije koja bi se superponirala na materijalnu ekonomiju i na taj način raskinula veze sa njom. Te dve ekonomije, u stvarnosti, oduvek idu ruku pod ruku.

Više nema svrhe međusobno sučeljavati te dve ekonomije, govoriti da jedna od njih (ona simbolička) uzima u obzir postojanje praznina, prekida, šupljina ili nedostataka unutar stvarnosti, dok druga sve to zanemaruje. Neophodno je da raskrstimo s onim što nam već gotovo sto godina ponavljaju, naime da otpor materijalnom funkcionisanju ekonomije može poteći samo od teorije o odsustvu punoće, nedostatku prisutnosti ili teškoćama u samom tom funkcionisanju: o urezima ili dubljenju jezika, traga ili igre. Po toj logici, dobar materijalizam je materijalizam sa rupama. Na primer, u *Paralaksi*, Slavoj Žižek završava time što suprotstavlja odjeke simboličkog (shvaćenog kao nedostatak prisutnosti) navodnom neuronaučnom redukcionizmu, za koji se pritom veoma živo zanima. Takvi odjeci simboličkog, po njemu, osiguravaju postojanje mesta bez mesta, utopije, oivičujući stvarnost marginom nemogućeg, nemogućim ispunjenjem s one strane celokupne lepeze značenjā i slobode. Tu marginu Žižek naziva još i »jaz«. U raspravi sa kognitivizmom, on izjavljuje: »Osnovni cilj debate u kojoj se humanističke nauke sučeljavaju sa kognitivizmom uopšteno se označava kao 'smanjenje jaza': jaza između prirode i kulture, između 'slepih' bioloških (hemijskih, neuronskih...) procesa i iskustva posedovanja svesti i uma. A šta ako je taj cilj pogrešan? Šta ako istinski zadatak nije smanjiti jaz, već pre *formulisati* ga, 'korektno ga okarakterisati'?« A šta ako, zatim, i takav pokušaj – da se korektno formu-

liše problem jaza – opet ima pogrešan cilj, ako se isuviše oslanja na sam jaz, uzimajući ga za jedini izvor »iskustva svesti i uma«? A šta ako jaza uopšte i nema (što bi nas ujedno oslobodilo i potrebe da se trudimo da ga umanjimo)? Jaz o kojem je reč, još jednom, predstavlja upravo simboliku koju, prema Žižeku, danas treba iznova formulisati – što se neizbežno poklapa sa novim formulisanjem političkog pitanja.

Još jednom: razmišljati o otporu kao o jazu između simboličkog, sa jedne strane, i biološkog i materijalnog, sa druge, ili pak uvoditi jaz unutar samog materijalnog, može samo da ide naruku kapitalizmu, kojem, kao što je pokazao Boltanski, treba upravo takav zaštitni bedem. Takav zjap nam zapravo omogućava, zahvaljujući dodatnom prostoru koji nam pruža, da verujemo kako možemo da dišemo, da gledamo na drugu stranu, da razmišljamo na drugi način, predajući se pukim fantazijama, dok ćemo u stvarnosti samo trošiti i ono malo vazduha što imamo. Predugo smo verovali kako jaz, odnosno razlika, distancira sistem od sebe samog, a subjekte od sistema. To je pogrešna koncepcija, a trijumf biologije, posebno neurobiologije, leži upravo u organskom brisanju pomenute razlike.

Reći ćete da je nemalo savremenih filozofa zapravo kritikovalo izraz »simbolički« i ideju o dodatoj vrednosti koju taj termin nosi, posebno unutar strukturalizma i lakanovske psihoanalize, struje kojoj pripada i mislilac kakav je Žižek. Nalazimo, na primer, kako i Fuko i Derida sa razlogom odbacuju izraz »simbolički«, koji je za onog prvog zatvoren u lingvističkom univerzumu, a za drugog je i dalje suviše blizak ekonomiji.¹³ Bilo kako bilo, kod svih filozofa poznog dvadesetog veka očigledno je da izvesna praznina – nazivali je jazom, »belinom« ili razlikom – razdvaja um od duboke materijalnosti stvari. Razmišljanje je uvek »razmišljanje o nečemu izvan« ili o »obećanju«.

13 Na temu kritike simbolike kod Žaka Deride, uporediti, na primer *Marksove sablasti*, Beograd, Službeni list, 2004, prev. Spasoje Čuzulan; za Fukoa, uporediti »Entretien avec Michel Foucault«, intervju vodili A. Fontana i P. Pasquino, jun 1991, objavljen u: *Dits et Écrits II*, str. 145.

Baveći se mozgom, otkrila sam da nas savremena biologija stavlja pred izazov da osmislimo novi pristup umu, a da pritom ni u kom slučaju ne raskinemo sa materijom niti da pretpostavljamo kako postoji bilo šta izvan nje. Mozak je naročito zanimljiv s ove tačke gledišta. On je zapravo organ uma, budući da od njega potiču sve kognitivne operacije. Bilo kakav idealistički pokušaj da razlikujemo simboličku i organsku moždanu plastičnost bio bi apsurdan i jalov. Nema svrhe da na pitanje *šta da radimo sa našim mozgom* ponudimo odgovor koji taj mozak ostavlja po strani i od moždane plastičnosti pravi novi strukturni model – još jedan u nizu modela koji zanemaruju njegovo biološko poreklo. Ali kako je to moguće – nije li izolovano organsko sinonim za besmisao? Nije li ga neophodno izvesti iz tog objektivnog domena kako bi se od njega načinio fenomen? Mislim da nije. A kada tvrdim da nije moguće probiti granice sistema traganjem za drugošću transcendencije, zapravo ciljам na to da se ne može napustiti okvir zadat biološkom materijalnošću. To me u isti mah navodi da u potrazi za političkom alternativom prepoznam želju da se, izvan granica postojećeg, iznađe neko novo simboličko obećanje – neminovno tek nova iluzija suprotstavljanja koju će kapitalizam progutati u jednom zalogaju.

Za mene, dakle, pri analizi formalne i organizacione povezanosti između kapitalizma i mozga nema ni govora o tome da bi tu povezanost mogla da naruši moć jedne jedine reči – plastičnost – koja bi nam omogućila da u materijalnu logiku profita unesemo smisao. Ako tako shvatimo plastičnost, pretrpećemo poraz. Budućnost razlikovanja plastičnosti i fleksibilnosti nije u simbolici. Dokle god smatramo da u njoj leži odgovor na materijalnu imanenciju, mi ćemo kapitalizmu suprotstavljati duh – a to na kraju može biti samo duh kapitalizma.

Drugim rečima, sva obećanja političke alternative koja, ma kako sebe prikazivala, samo insistiraju na nesvodivosti ekonomije označitelja na činjeničnu i empirijsku organizaciju, kako društvenu tako i organsku (pošto je potonja postala paradigmom prethodne), osuđena su da ostanu neostvorena. Zapanjujuća je konstatacija da i danas toliko čitalaca dopušta

da ih ugnjetava obećanje koje je staro koliko i svet – da simboličko nikada neće umreti. Upravo nas smrt simboličkog nagoni da o plastičnosti razmišljamo kao o nemogućnosti da povučemo granicu između biološkog i duhovnog života. Postoji samo jedan život. Ovde je reč o naizmeničnom ispoljavanju, o alternaciji, a ne o alternativni.

Šta da radimo sa našim mozgom? Da delujemo na neuronske veze, menjamo sinaptičku efikasnost, podstičemo energiju da kruži drugačije, menjamo odnos snaga. Kultura, čitanje, radoznalost, način života, strast, razmena reči, pažnja koju poklanjamo drugome, angažovanje, koncentracija, gnev, odbijanje da sledimo uzore, da budemo poslušni – sve to što čini mozak, sve što mozak čini mozgom, nije nikakva kapija drugog sveta, nikakav fetiš transcendencije koju nam obećavaju kao kakav raj. Bekstvo nije nužno čin mesijanske vere. Vreme je da shvatimo da je biološka subjektivnost oruđe određene vrste. Ona više nije puko ogledalo sistema, već sredstvo kojim ćemo ga razoriti.

Post scriptum: u tekst knjige *Šta da radimo sa našim mozgom?* unela sam što je moguće manje izmena. Pored sitnih stilskih korekcija, prevashodno sam revidirala i ispravila svoje donekle pogrešno viđenje mentalnog darvinizma u vezi sa teorijom epigeneze putem sinaptičke stabilizacije.

U celini sam sačuvala propedevtički karakter teksta, čiju aktuelnost mi se učinilo značajnim i neophodnim da sačuvam. Ova knjiga je označila prelomnu tačku na mom misaonom putu. Moja je želja da ona i ubuduće pruža čitaocu orijentir u razumevanju nekih od najkrupnijih pitanja savremene nauke i filozofije. Najtoplije zahvaljujem Frederiku Boajeu i Beatris Buniol.

Pariz, maj 2011.